

**AMEA MƏHƏMMƏD FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTUNDA
SAXLANILAN TİBBƏ DAİR ƏLYAZMALAR**

Açar sözlər:*əlyazma, tibb, təbabət, müalicə.*

Ключевые слова:*рукописи, медицина, фармакология, лечение.*

Key words:*medical, manuscripts, pharmacology, treatment.*

Azərbaycan bugün həm siyasi, həm iqtisadi, həm də elmi cəhətdən dünyanın qüdrətli dövlətlərindən biridir. Texniki tərəqqinin çiçəkləndiyi bir dövrdə Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı yeni mərhələlərə qədəm qoyur. Elm də, insan fəaliyyətinin tarixən qərarlaşmış, dünyanın dərk olunmasına və onun praktik dəyişməsinə yönəldilmiş bir forması kimi, inanılmaz kəşflər və qələbələr əldə etmək üçün zəmin yaradır.

Bizim əsr elə bir əsrdir ki, bu zamanda cəmiyyətin inkişaf templəri, onun iqtisadi inkişafı birbaşa olaraq bilik və elmdən asılıdır. Elm isə dünyanın dərk olunması prosesinin ən yüksək ifadəsi kimi sübut edir ki, bütün kəşflər və yeniliklərin kökündə əsrlər boyu yoxlanılmış və təsdiqlənmiş həqiqətlərin toplusu durur. Bu toplunun əsasını da əsrdən - əsrə, nəsilən - nəsilə keçərək bizim dövrümüzədək gəlib çatmış qədim əlyazmalar təşkil edir. Yazının icad edilməsi insan əlinin yaratdığı ən böyük möcüzədir. Elə buna görə də ona “əlyazma” deyirlər. Bu əlyazmaların hər biri ayrı - ayrı dövrlərin, bizim ümumi tariximizin məhsuludur. Qədim əlyazma nümunələrinin oxunması Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi önəm daşıyır.

Əlyazma kitabları hər bir xalqın tarixində olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da mənəvi sərvət xəzinəsidir. Əlyazma kitabının ərsəyə gəlməsi çox çətin və zəhmət tələb edən işdir. Əlyazma nüsxələri bədii yazı ilə köçürülən, gözəl tərtib olunan, incə bəzəkli, yaraşqlı cildlərə salınaraq dünya mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil edilən incəsənət əsərləridir. Eyni zamanda əlyazmalar, dünya mədəniyyət aspektində kitabçılıq inkişafının öyrənilməsi baxımından çox maraq kəsb edir.

Əlyazma yazısı üçün ilk öncə kağız seçilirdi. Onlardan ən geniş istifadə olunan kağız növü “kağız-e nimkatani” idi. Bu kağızın hazırlanması üçün əsas xammal çətənə lifləri sayılırdı. Kağız istehsalı prosesinin özü də çox vaxt və fiziki qüvvə tələb edirdi. Xammalı əvvəlcə su qatıb dibəkdə basırdılar. Sonra xırdalanmış kütləni yuyub, sıxırdılar və oraya müəyyən nisbətdə ağ qələvi məhlul (potaş) və əhəng əlavə edirdilər. Alınan xəmiri yenidən qarışdırıb, qurudub dibəyə basırdılar.

Bu cür əməliyyat bir neçə dəfə təkrar olunurdu. Kütlənin hazırlanması prosesi başa çatdıqdan sonra kağız vərəqlərinin qəlibə tökülməsi başlayırdı. Kağızın qəlibi barmaqlıq və tordan ibarət idi. Barmaqlıq tut ağacından hazırlanırdı, torun forması isə paralel uzadılmış və at tükləri ilə bağlanmış nazik zoğlarından düzəlirdi. Vərəqi tökmək üçün tor barmaqlığın üstünə qoyularaq kütlənin içərisinə salınırdı. Qurudulmuş hazır kağızları xüsusi bıçaqla kəsirdilər. Kağıza parlaqlıq vermək üçün onu hər iki tərəfdən buğda unundan hazırlanmış nişasta ilə örtürdülər. Qurudulduqdan sonra hər vərəqin iki üzünü də armud ağacından düzəldilmiş taxta üzərində xüsusi balıqqulağı ilə sığallayırdılar.

Əlyazma üçün kağız müxtəlif tona və rənglərə boyanırdı. Adi əlyazmalar bərk təbii rəngli Şərq istehsalı və ya qərb istehsalı kağızlarda yazılırdı.

Yazı aləti qələm - qamış idi. Qələmin hazırlanması üçün müəyyən vərdiş və təcrübə

tələb olunurdu. Bədii xəttatlıq yazıçısı üçün qələmin qədlənməsi və bu işin nöqsansız yerinə yetirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Şərq xəttatlarının xüsusi, davamlı qara və rəngli mürəkkəb hazırlaması resepti olduqca mürəkkəb idi. Belə ki, onun tərkibinə çoxlu komponentlər qarışdırılırdı. Mürəkkəb ustaları onu ancaq özlərinə məxsus olan reseptlə hazırlayırdılar.

Əlyazmaların tərtibatı haqqında tanınmış şərqşünas A. Semyonov öz xatirələrində söyləmişdi ki, 1913-cü ildə Soltan Hüseyn-mirzənin sifarişi ilə köçürülən İbn Sinanın “Qanun” kitabını vərəqləyərkən bu kitabın çox gözəl, güzgü kimi parıldayan kağıza, qara, sanki bu dəqiqə yazılmış parlaq mürəkkəblə köçürüldüyü onun diqqətini xüsusi ilə cəlb etmişdi. Belə ki, əsrlərin ötməyinə baxmayaraq kitabın kağızlarından mürəkkəblərin xoş ətri gəlirdi. Bədii əlyazmaları tərtib edərkən onun yüngül, xoşa gələn iy verməsi üçün mürəkkəbə lazımı miqdarda müxtəlif rəyihəli qatışıqlar əlavə edirdilər.

Orta əsrlər müsəlman Şərqi ölkələrində çoxlu xətt üslublarından istifadə olunurdu. Onlardan istifadə üçün dəqiq qaydalar var idi. Əlyazmanın mükəmməl sayılması üçün ilk səhifədən son səhifəyə qədər o eyni bədii xətlə yazılmalı idi. Bu əlyazmalar başlığı şəkillərlə, miniatürlərlə və başqa bəzəklərlə bəzədilirdi. Bu bəzəklərin tərtibatında müxtəlif rəngli və o cümlədən, qızıl mürəkkəblərdən istifadə olunurdu.

Hər bir kitabın vacib tərkib hissəsi olan cild ayrıca hazırlanırdı. Daha çox karton üzlüyə çəkilmiş dəridən olan cildlər idi. Əksər hallarda onlar haşiyə, damğa, medalyon və başqa naxışlarla bəzədilirdi.

Bu cür dəyərli yazılı abidələri saxlayıb qoruyan məkanlardan biri, dünyanın ən zəngin əlyazma xəzinələrindən olan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutudur. Bu unikal institut müxtəlif elm və sənət sahələrinə aid olan Orta əsrlər, Yaxın və Orta Şərq əlyazmalarının toplanması, sistemləşdirilməsi, mühafizə və nəşri üzrə vahid bir mərkəzdir.

Əlyazmalar İnstitutu Orta əsr elmlərinin bütün sahələrini - tibb və astronomiya, riyaziyyat və mineraloqiya, poetika və fəlsəfə, teoloqiya və hüquqşünaslıq, qrammatika, tarix və coğrafiya, bədii nəsr və poeziyaya aid Azərbaycan, türk, fars, ərəb və başqa dillərdə zəngin və nadir əlyazma kolleksiyasına malikdir. Bunlar IX-XX əsrlərdə yazılmış və ya üzü köçürülmüş əsərlərdir.

Bundan başqa, institutda XIX-XX əsrlərdə yaşamış Azərbaycanın görkəmli elm və ədəbiyyat xadimlərinin şəxsi sənədləri, tarixi sənədlər və fraqmentlər, əski çap kitabları, əvvəlki dövrlərin qəzet və jurnalları, mikrofilm və fotosurətlər mühafizə edilməkdədir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan əlyazmaların 368 - i tibb və əczaçılığa aiddir. Həmin əlyazmalardan 252 - si fars dilində, 56 -sı türk və 60 - şı ərəb dilində köçürülmüşdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2005-ci ilin payızında YUNESKO Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan üç orta əsr tibb əlyazmasını, rəsmi olaraq, “Dünya Yaddaşı” Proqramının Reyistrinə daxil etdi. Həmin siyahıya dünyanın ən unikal və əvəzolunmaz yazılı abidələri daxildir. Bu qərarı təsdiqləyən sertifikat Əlyazmalar İnstitutuna YUNESKO - nun baş katibi Kioşiro Mastura tərəfindən təqdim edilmişdir. Bizim əlyazmaların “Dünya Yaddaşı” Proqramının Reyistrinə daxil edilməsi Azərbaycan tarixinin qədimliyini bir daha təsdiq edir.

Adı gedən əsərlərin biri İbn Sinanın “Tibb Qanunları” əsəridir. Əlyazma 1143 ildə köçürülmüşdür və həmin əsərinin ən etibarlı nüsxəsi sayılır. “Tibb Qanunları” kitabı həm Qərbdə, həm də Şərqdə tibb sahəsində yazılmış ən mükəmməl, tayı bərabəri olmayan ensiklopedik əsər olmuşdur. XII əsrdə bu kitab ərəb dilinə tərcümə olunduqdan sonra, o, yüzilliklər boyu Avropa Universitetlərində tibb üzrə ən mükəmməl dərs vəsaiti sayılırdı.

Digər bir əlyazma Rüstəm Cürcaninin “Zəxireyi - Nizamşahi” əsəridir. Burada qədim müalicə üsulları və yüzlərlə təbii dərman vasitələrindən bəhs olunur. Bakıdan başqa dünyanın heç bir yerində bu unikal əlyazma mövcud deyil.

Və nəhayət, Əbul Qasım Zəhravinin “Cərrahiyyə və cərrahi alətlər haqqında” əsəri. Əlyazmalar İnstitutunda Zəhraviyə məxsus bu əsərin otuzuncu cildi qorunur. Əsrlər boyu bu kitab Şərqdə və Qərbdə dərslik vəsaiti kimi işlənmişdi. Burada 800 il bundan qabaq istifadə olunmuş təxminən 200 tibb cərrahiyyə alətlərindən məlumat və onların şəkilləri verilmişdi.

Ümüd edirik ki, digər bizim dəyərli əlyazmalarımız bu siyahıda öz layiqli yerlərini tutacaqlar.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda adı çəkilmiş əsərlərdən başqa tibbə aid bir sıra dəyərli əlyazmalar qorunmaqdadır. Burada tam və naqis olan 30 nüsxə Məhəmməd Möminin məşhur “Təhfeyi - Mömin” əsəri, 10 nüsxə Məhəmməd Mehdi Şərifin “Zadül - müsafirin”, Məhəmməd Yusif Şirvaninin “Tibbname” əsərinin 2 nüsxəsi, əczaçılığa aid Müzəffər bin Məhəmməd Şəfayinin 9 nüsxə “Qarabadin” əsəri, məşhur Avstriya alimi Şlimerin əsərlərinin tərcüməsi, Mənsur ibn Məhəmməd ibn İlyasın “Kifayeyi - Mənsuriyyə” əsərinin 5 nüsxəsi, Yusif bin Məhəmməd Hərəvinin “Cəmul - fəvayid” əsərinin 3 nüsxəsi, Zeynəddin Əttarın “İxtiyaratı - bədi” əsərinin 3 nüsxəsi, Şəmsəddin Kaşaninin “Ərvahül - əcsad” əsəri, Zeynəddin Cürcaninin “Zəhireyi - Xarəzmşahi”, Hacı Süleyman ibn Salman Qacar İrəvaninin “Fəvayidül - hikmət”, Həsən ibn Rza Şirvaninin “Siracüt - tibb”, Murtəzəqulu Şamlunun “Xirqə” və bir çox başqa əsərləri vardır.

Yazılmış risalə, xülasə və ensiklopedik məlumat kitablarının tiplərinə gəlicə, bunlar əsasən ayrı - ayrı xəstəliklər, onların əlamətləri və müalicə üsulları, insan bədəninin ümumi xüsusiyyətləri barədə risalələrdən, ədviyyə, sürtmə məlhəmləri, otlar, toxumlar və meyvələrin xüsusiyyətləri və təsiri barədə əlifba sırası ilə yazılmış kitablardan, xalq təbabətinə dair təminatlardan, türkçərə vasitələri, həkimlər üçün verilən məsləhət və təlimlərdən və Peyğəmbərin (ə.s.) tiblə bağlı söylədiyi tövsiyyələr, rəvayətlər və hədislərdən ibarət nəbəvi risalələr təşkil edir.

Orta əsr müəlliflərinin ən informativ əsərlərində insan sağlamlığının qorumaq qaydaları, ona təsir edən səbəbləri öyrənib onlara riayət edilməsi mütləq bilinir. Qeyd olunur ki, insan təmiz hava almalı, yaşadığı məkanı düzgün seçməli, evini lazımı tərzdə tikdirməli, geyinmələrinə fikir verməli, fəsillərə uyğun geyinməli, düzgün qidalanmalı, təmiz su içməli, yuxulamaq və oyaq qalmaq, hərəkət və istirahət qaydalarına riayət etməli, vaxtaşırı bədənini xıtlardan təmizləməli, qusma dərmanı içməli, ishal etməli və qanalma tədbirləri aparmalı, bir sözlə, mənəvi durumuna fikir verilməlidir.

İnsan xəstələnersə, xəstəliyin və onun səbəblərini müəyyən edilməsindən və onun əsasən və ya tam şəkildə hər hansı bir bədən üzvünə və ya üzvlər sisteminə (məsələn beyinə, ürəyə, qara ciyəre, həzm üzvlərinə) aid olmasını bildikdən sonra həkim, ilin fəslini, xəstənin yaşını və orqanizminin fərdi xüsusiyyətlərini də nəzərə almaqla bu və ya digər müalicə növünü seçirdi. Əsas müalicə üsulları bunlar idi: bədənə müxtəlif damarlarından qan almaq, həcamət etmək (qansovurma banka qoyulması), imalə etmək, məlhəm qoymaq, sürtkü, yaxmac, bəzi mayələrin buxarını qoxulamaq, müəyyən isidici vasitələrin bədən üzvlərinə qoymaq, yağların sürtülmesi, vanna qəbul etmək, dağ basma, içməli dərmanların təyini, təpitmələr, gözə, qulağa, buruna dərman damızdırmaqdır.

Həmçinin, bu əsərlərdə yaşlı insanlara aid olan və səfərə çıxan insanlar üçün qaydalar ayrıca qeyd edilirdi.

Çox geniş yayılmış risalə növü farmakoloji və minerallar haqqında olan risalələrdir. Burada bitkilərin müalicəvi xüsusiyyətləri baxımından təsviri və təsirlərinin izahına, onların müəyyənləşdirilməsinə, yəni onların nədən ibarət olmasının şərhinə yer verilmişdir.

Bütün bu əsərlər Yaxın Şərq tibbinə dair yazılmış çox mühüm abidələr olmaqla yanaşı, bu elm sahəsinin sonrakı inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, Orta əsrdə yüksək inkişaf etmiş Şərq elm və mədəniyyət tarixi öz əzəməti, zənginliyi ilə ümumbəşər mədəniyyətinin təkamülünə, formalaşmasına böyük təsir göstərmiş, onun ən dolğun qaynaqlarından biri hesab olunur.

Əsrlər boyu elm həqiqəti maraqla öyrənir, həyatın qanunauyğunluqlarını, təbiətin sirlərini bir - birinin ardınca kəşf edir. Məhz bu maraq insanın dünyanın kəşf edilməsi, tədbiq olunmamış sahələrini öyrənməyə və sirlərini açmağa imkan verir, cəmiəti irəli aparır və tərəqqini təmin edir.

Ədəbiyyat :

1. Fərid Ələkbərli, Azərbaycan tıbb tarixinin araşdırmasına dair. Azərbaycan Tibb Elminin tarixi problemləri. 1-ci Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 1-2 fevral 2005
2. Фари́д Алекпе́рли. Ты́сяча и один се́крет Восто́ка. Баку, Турал, 1999г.
3. Фон Грюнебаум Н. Основные черты арабомусульманской культуры. Москва, Наук, 1986
4. Рукописная книга в культуре народов Востока – т.1, 1987

Земфира Мамедова

МЕДИЦИНСКИЕ МАНУСКРИПТЫ, ХРАНЯЩИЕСЯ В ИНСТИТУТЕ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МУХАММЕДА ФИЗУЛИ НАНА

Резюме

В статье даются сведения о медицинских рукописях, бережно хранящихся в Институте Рукописей имени Мухаммеда Физули НАН Азербайджана, который обладает одной из богатейших в мире коллекций средневековых рукописей. Эти труды написаны на турецком, арабском и персидском языках и охватывают период с IX по XVIII век.

Zemfira Mammadova

MEDICAL MANUSCRIPTS STORED AT THE INSTITUTE OF MANUSCRIPTS

Summary

The Institute of manuscripts of the Azerbaijan National Academy of Sciences has a collection of medical documents, which include manuscripts dating from the 9th century. These manuscripts are written in Arabic, Turkic and Persian languages